

Др Војислав М. Јовановић Марамбо

УКРАДЕНА ИСТОРИЈА

Аустријска њачка југословенских архива у Другом светском рату

Уредници
Зоран Колунџија
Др Небојша Кузмановић

© Copyright 2025, Прометеј, Нови Сад

Др Војислав М. Јовановић Марамбо

УКРАДЕНА ИСТОРИЈА

*Аустријска њачка јујословенских
архива у Друјом свейском райу*

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

АРХИВ
ВОЈВОДИНЕ

ПРЕДГОВОР

Др Војислав М. Јовановић (1884–1968), познат и по псеудониму Мамбо, по образовању био је историчар књижевности. Врло успешно почео је да гради универзитетску каријеру па је 1912. био изабран за доцента, а 1919. за ванредног професора упоредне књижевности на Филозофском факултету у Београду. У време рата 1914–1915, радио је у Пресбироу српске врховне команде. Потом је био шеф Пресбироа српске владе у Лондону и Вашингтону. По свршетку рата био је уредник *Српској књижевној гласника* (1920–1922) па сарадник *Полијтике* (1921–1922). Затим се запослио у Архиви и Историјском одељењу Министарства иностраних послова. Био је генерални конзул у Риму (1927) па саветник посланства у Бечу, Берну и Лондону, где је био и отправник послова. Посао начелника Главне архиве Министарства иностраних послова обављао је од 1937. до избијања рата 1941. године, када је пензионисан.

После рата, 1945. постао је начелник Историјског одељења Министарства иностраних послова. Од 1950. до 1954. радио је у Институту САНУ за проучавање књижевности. Био је и председник Одбора САНУ за издавање народних песама. Пензионисан је 1962. године. Био је сарадник великог броја угледних домаћих и страних листова и часописа, а писао је и друштвене драме и комедије, књижевне и позоришне критике, научне чланке и расправе из области светске књижевности и фолклора. Састављао је читанке за средње школе, антологије народних песама и приповедака, а преводио је с француског, енглеског, норвешког и немачког језика. Свега страног образовања, широког интелектуалног интересовања и поузданих знања, Јовановић се, као што се види из биографије, ефективно четрнаест година бавио проблемима које се тичу архива и архивистичке делатности. Стручно и научно оспособљен за архивистичке послове, он је, као мало ко у нашој средини, познавао све значајније архивске фондове и збирке у читавој бившој Југославији, посебно у Србији. Стога, нимало случајно, он се прихватио задатка да напише подробну историју добро организоване и безобзирне пљачке наших архива од стране Аустријанца и Немаца за време рата 1941–1945. године. Тог одговорног и мукотрпног посла није се подухватио из тренутних дневнополитичких потреба, није радио у журби да би задовољио било чије захтеве, већ стога што је сматрао да је нужно,

ради историје, да буде забележено и упамћено како су се Аустријанци, и као окупатори и као припадници цивилизованијих и културнијих народа Европе, понети накарадном политичком идеологијом и силом, показали као вандалаи и прворазредни примитивци у односу на значајно културно добро једног народа једне државе, какви су архиви.

Као одличан познавалац архива, Јовановић је био консултант Државне делегације ФНРЈ за реституцију архивске грађе опљачкане од Аустријанаца и Немаца у време рата 1941–1945. године. У том својству имао је увид у аустријску и немачку документацију која се тицала пљачке наших архива. Захваљујући томе његова књига *Југословенске архиве у Друјом свейском райиу* написана је, безмало, искључиво на основу аустријских и немачких извора. Те изворе стварали су најпознатији и најистакнутији аустријски и немачки архивисти и историчари – нацисти, који су осмислили и практично извели пљачку српских и других архива у окупираној Југославији. Због тога, изворну подлогу књиге чине аутентични документи који ничим не могу бити оспорени.

Кад неко ко уме да схвати значај и вредност архива као културно-историјског добра једног народа пажљиво излиста Јовановићеву књигу остаће збуњен и згранут подацима које она садржи. Књига је, без сумње, поуздано сведочанство о једном ружном и тужном времену и о људима тог времена, којима су политика и идеологија помутили свест. Она је права драма заснована на чињеницама са трагичним исходима у којој су жртве архиви, архивски фондови и документи непроцењиве научне вредности.

Основни мотив због којег су у Аустријанци и Немци кренули у организовању пљачку српских архива био је политичке природе. Оптерећени одговорношћу за избијање Првог светског рата и за сва страдања до којих је дошло у том рату, веровали су да ће у српским архивима наћи документе којим ће Србију и Русију, као и њихове савезнике, учинити одговорним за рат и за све његове недаће, а да ће са себе скинути одговорност за силне људске жртве и материјална уништавања.

У трагању за таквим документима и у чврстом уверењу да ће их они пронаћи и целом свету обзнанити, окупационе власти су у свом ратну плану који се тицао Југославије предвидели пљачку архива. Организациони послови који су се тицали пљачке поверени су Аустријанцима и бечком Рајхсархиву, чији је директор, професор Бечког универзитета др Лудвиг Битнер, у свему био незаобилазна личност. За непосредног извршиоца пљачке српских архива Битнер је одредио архивског асесора Кућног, дворског и државног архива у Бечу др Роберта Шванкеа, који је знао српски и био упознат с приликама у Југославији. Јовановић је до појединости описао пљачкашку делатност Роберта Шванкеа и све његове успутне нечасне и мутне

работе, због којих је, после више месеци проведених у Србији, био опозван из Београда и враћен у Беч. Његови наследници у Београду у моралном погледу нису били бољи од Шванкеа, али су у стручном били испод његовог нивоа. У безобзирности према српским архивима међу њима није било битних разлика.

Трагање за списима који би оптужили Србију и њене савезнике за избијање Првог светског рата претворило се у широко засновану пљачку и оних архивских установа и фондова Србије у којима ни по којој логици није могло бити докумената који су се тицали било чије ратне одговорности. Кад се аустријско-немачка пљачкашка машинерија српских архива, која је имала подршку од самог врха из Берлина, захуктала, стотине вагона различитих докумената, не само из Београда већ и многих других градова, нарочито из Баната, Петроварадина и Земуна, а и из Бачке, за које ни Беч ни Берлин нису могли имати баш никаквог политичког, научног или културног интереса, почеле су се сливати у поменуте градове, у разне њихове архиве, ненаменске магацине и депое.

Научно сериозни Јовановић пажљиво је пописао све фондове, серије и збирке докумената који су експедовани из Србије у Беч и Берлин. Означео је количину вагона и сандука, колико је и шта је коме припало, где је смештено и у каквом стању се налазила грађа у погледу сређености приликом паковања, експедовања и пријема у местима у које је допремљена. Да то Јовановић није урадио, данас не бисмо знали шта су све Аустријанци и Немци однели из наше земље као ратни плен и пљачку. Не бисмо знали ни ко је, на који начин и у ком својству учествовао у девастацији наших архива. Захваљујући Јовановићу знамо које су све личности узеле учешће у том криминалном послу.

Међу њима се налазе многа имена познатих универзитетских професора, Немаца и Аустријанаца, књижевника, новинара и писаца различитих категорија, више бивших аустроугарских генерала и дипломата, директора архива и архивских службеника. Из књиге сазнајемо и то да су архивски изасланици из Беча и Берлина у трагању за сакривеним документима из српског Дворског архива подвргавали људе тешком батинању, а да нису презали ни од убијања.

Посебни одељци књиге посвећени су питању реституисања опљачканих архива. Захваљујући томе што је знатан део архивског материјала који се тицао пљачке наших архива био сачуван и што је доспео у руке Реституционе делегације Федеративне Републике Југославије, наша делегација имала је увид у то шта је опљачкано и шта треба да буде враћено у нашу земљу. Међутим, питање повраћаја веома се искомпликовало. Колико су пљачкаши били безобзирни када су вршили пљачку – толико су још више показали дрскости

када је опљачкану грађу требало да врате њиховим власницима. Изналазили су све могуће начине да осујете посао наше делегације. Покушавали су да се ослободе обавеза које су простицале из међудржавних уговора и желели су да задрже оно што им ни по ком основу није могло припасти.

Премда су многи архиви који су доспели у руке аустријских и немачких архивиста приликом паковања, транспорта, распакивања и смештаја у разне депое бечких архива и других за то одређених зграда, најчешће били у неред, а понекад и у хаотичном стању, руководство аустријских архива, које је било задужено да врши реституцију, побринуло се да материјале одређене за повраћај додатно испретура и тек онда да их испоручи Реституционој комисији ФНРЈ.

Др Шванке је и у тој фази посла имао нечасну улогу. Из архивских кутија које је требало да буду испоручене Србији он је издвајао предмете који су, по његовој процени, као значајни имали да остану у Аустрији. Уз то, са групом људи који су му били додељени и која је вршила фолијацију, он је, мимо свих архивистичких принципа, радирањем уклањао све забелешке које су се налазиле на маргинама докумената. Пљачкаши су се тако и додатно светили онима које су пљачкали, љути на њих зато што су били принуђени да врате покрадене архиве.

Као што је било пажљиво забележио шта је све однето из наших архива и у којој количини, сада је Јовановић унео у своју књигу педантне податке о томе шта је од материјала остало у рукама пљачкаша. Тако, примера ради, Јовановић је изнео податке о томе колико грађе је експедовано бечком Рајхсархиву током октобра и децембра 1943. године из архива Баната, Петроварадина и Земуна, а колико је те исте грађе 31. октобра 1947. враћено у Србију. Према аутентичним аустријским документима који приближно одговарају и проценама наше Реституционе делегације, у Беч је приспело око 214 до 255 тона или, најмање, 21 до 25 вагона архивског материјала. Од свег тог обиља враћено је у Србију само 106 сандука, што је чинило само један вагон или десети део пљачке.

Чиме су се све служили архивисти Аустрије да би прикрили вандалско понашање до којег је дошло у ратним годинама 1941–1945, лепо може да илуструје случај који се тиче „банатских архива”, тј. *Архива Немачко-банајтској іраничарској љука др. 12 и Шајкашкој бајтаљона*, који су допремљени у Беч из Петроварадина 1941. године. С намером да оправдају то што те архиве не могу да врате Србији, измислили су службену легенду: по њој, те архиве, које су до априла 1945. биле смештене у згради „Терезијанума”, на наводни захтев савезничких окупаторских власти да испразне просторије, биле су избачене у двориште „Терезијанума” и ту спаљене, и тако постале „жртве ратних операција од 1945. године”-

Чињенице о тим архивима су сасвим другачије, оне сурово изобличавају морал како оних који су за то време рата плачкали, тако и оних који су били дужни да опљачкано врате власницима.

На основу сачуваних оригиналних докумената Јовановић је непобитно утврдио да су бечки Рајхсархив и његов директор др Лудвиг Битнер 19. јула 1944. „банатске архиве” као „старе хартије” продали бечкој фабрици хартије „Контропа” која их је претворила у папирну кашу. Аустријско архивско руководство покушало је једном измишљотином да оправда своје претходнике из ратног времена а одговорност за сопствено злодело да баци на савезничке армије које су Беч освојиле тек априла 1945, девет месеци после продаје „банатске архиве” фабрици „Контропа” која их је уништила. Одељке књиге Војислава Јовановића попут овог о „банатским архивама” читалац може да доживи као најужбудљивије криминалистичке приче. Међутим, Јовановићу ни на крај памети није било да од једне културне трагедије испреда криминалистичке скаске. О плачки наших архива он је писао хладне главе и без емоција. Утолико више су његове анализе уверљивије и закључци логичнији и прихватљивији. Проблем је у томе што се он упустио у описивање једног тешког криминалног дела организованог од велесиле која је желела да загосподари светом.

Јовановићева књиге *Југословенске архиве у Друјом свейском райу* својим садржајем представља део криминалне историје новијег времена. Она је за нас од посебног научног и културног значаја због тога што садржи не само пописе архива, фондова, збирки и серија које су плачкаши изнели из земље и што су саопштени подаци о количини опљачкане грађе, већ и због тога што је педантно наведено шта је и колико је реституцијом враћено а шта је и колико је остало у поседу плачкаша. Да Јовановић све то системски и научно сериозно није обрадио, данашње и будуће генерације о томе не би знале готово ништа. Њему дугујемо захвалност што је својом књигом за сва времена отргао од заборава немиле догађаје који се тичу наших архива. Њиховом плачком ми смо као народ тешко оштећени, јер нестанком обиља разноврсних и драгоцених извора биће избрисани и за сва времена затрти знатни делови наше историје. Кривци за то означени су Јовановићевом књигом. Она представља документовану оптужбу оних који су плачку организовали и изводили. Да би био што уверљивији, Јовановић је у прилогу књиге, у оригиналу на немачком и у српском преводу, објавио више докумената којима је додатно осликао организаторе плачке наших архива и њихове намере због којих су се упустили у нечасне и срамотне послове.

Иако Јовановићева књига носи наслов *Југословенске архиве у Друјом свейском райу*, она се највећим делом односи на плачкање српских, а у тек незнатној количини на плачку словеначких и хрватских архива. Плачка тих

архива била је количински неупоредиво мања од пљачке српских, па је због тога у књизи њима дато мање простора, онолико колико је било потребно да се читаво питање представи научни коректно и објективно.

Писање књиге *Југословенске архиве у Друћом свейском райу* Јовановић је привео крају маја 1950. Иако је она од изузетно научног, културног и политичког значаја, није објављена за време његовог живота. Тек 1974. и 1975. у наставцима је публикована у *Зборнику Маџице срѣске за књижевности и језик*. Главни и одговорни уредник Зборника био је академик Младен Лесковац. Добро проценивши значај и вредност Јовановићевог рукописа, иначе веома критичан и изборљив, Лесковац је одлучио да га објави у целини у свом часопису, који је спадао у ред наших најбољих периодичних публикација. Јовановићева књига тако је доспела у јавност, али била је доступна тек веома уском стручном кругу, у којем је наишла на ретко добар пријем, са пуно похвала и признања. Уверени смо да ће објављивањем овог дела у виду засебне књиге, шири круг читалаца бити у прилици да се упозна с једним делом наше историје који, због значаја, не би смео да падне у заборав.

2009.

Овај предговор писан је за издање *Поџраја за украденом историјом: извештај о љачки срѣских историјских докумената у Друћом свейском райу и настојањима да се враће Србији*, Војислав М. Јовановић - Марамбо, Београд, 2011.

ПОВОДОМ СТУДИЈЕ ВОЈИСЛАВА М. ЈОВАНОВИЋА „ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРХИВЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ”

Значајно дело Војислава М. Јовановића (Београд, 24. септембра 1884 – Београд, 20. јула 1968) под насловом *Југословенске архиве у Друћом свейском райу – Београд и Србија*, које ће на овом месту бити штампано у више наставака, довршено је одавно и све до сада оно је чекало да изиђе пред читаоце. Сам је аутор у једном напису аутобиографског карактера, који се такође чува у његовој књижевној и научној оставштини, забележио главне моменте помало необичне историје свог дела. Према том напису, он је још у току 1949. и 1950. године саставио овај рад, чији је првобитни наслов био *Аустријска ђљачка југословенских архива у Друћом свейском райу*. „У овом опсежном делу од 500 страна, које сам израдио готово искључиво на основу непријатељских докумената, изложио сам пљачку, уништавање и злоупотребу наших архива од стране нацистичких окупатора и нацистичке 'науке' у рату 1941–1945. године. Ово моје дело било је примљено за публикацију од стране Министарства иностраних послова ФНРЈ, према повољном реферату ондашњег директора Дирекције за информације при Влади ФНРЈ Владимира Дедијера и опуномоћеног министра ФНРЈ др Милана Бартоша.” Чак је, на иницијативу истог Министарства, оно било преведено на енглески језик, па је одлука о штампању оба издања донета 13. априла 1949. год. под Пов. бр. 46986. „Пошто из спољнополитичких разлога није дошло до публикације овога рада у службеном издању Министарства иностраних послова ФНРЈ, ја сам га прерадио и у новом облику поднео 1952. године Српској академији наука ради издавања од њене стране као дело чисто научног карактера.” У Српској академији наука дело је примљено за штампу решењем VI скупа Академије друштвених наука, 20. јуна 1953, а затим и одлуком Академије бр. 2275. од 22. маја 1954. год. Али и тога пута, и опет „из спољнополитичких разлога”, како је аутору усмено објашњено, дело није могло бити одмах штампано. Стога га је В. М. Јовановић после дужег чекања повукао из Српске академије наука и понудио Издавачком предузећу *Просвета*. *Просвета* је дело прихватила за штампу и с аутором склопила одговарајући уговор, па је оно било подвргнуто уобичајеној процедури лекторске обраде.

Али како је између В. М. Јовановића и лектора дошло до несугласица, аутор је, расрђен због лекторових захвата у његов језик и стил, дело повукао и из *Просвете* и од тада није више показивао воље да га негде штампа.

За данашњег читаоца могу бити од интереса још неке напомене о овом делу и његовом аутору. Нема сумње, др Војислав М. Јовановић дуго је био најупућенији познавалац архива ранијег Министарства иностраних послова, што је уосталом и разумљиво када се има у виду да је пуних четрнаест и по година био на челу тог архива, као начелник Историјског одељења Министарства иностраних послова (од 30. новембра 1924. до 3. септембра 1930, затим од 19. новембра 1937. до 6. априла 1941. и најзад од 24. фебруара 1945. до 30. маја 1950. године). О својој делатности у том архиву В. М. Јовановић такође пише у већ навођеном аутобиографском тексту, и то веома подробно. Уз извесна скраћења тај одељак његовог списка гласи: „Ја сам био први начелник тога одељења, које раније није уопште постојало ... Затекао сам у подруму тада нове зграде Министарства (Маршала Тита бр. 16) око 600 сандука, раскованих и испреметаних, са делимично упропашћеном садржином; то су све биле архиве појединих одељења Министарства иностраних послова, донете из разних зграда по Београду, у којима су (услед недостатка једне централне зграде) сва та одељења била смештена пре Првог светског рата; велики део архивалија био је допремљен из Беча као реституција српских историјских архива које су Аустријанци опљачкали у Србији у Првом светском рату... Поменути број сандука увећао се у даљем времену још за неколико стотина пристизањем новог материјала. Поред тога огромна количина писане хартије, аката, старих новина, књига, докумената најразличитије врсте и вредности лежало је растурено по таванима, подрумима, ходницима ... Послови које сам извршио у историјској архиви између 1924. и 1941. године углавном су били следећи: а) израдио сам инсталације потребне за смештај, распоред и сређивање архиве; б) издвојио сам једне од других 133 појединачних архива које су у многим биле измешане: архиве појединих одељења Министарства, посланстава, консулата, других надлештава, канцеларија и посебних регистратурних места; извршио сам распоред по годиштима сваке од поменутих архива; средио акта фасцикуларно, а у случају политичке архиве 1871–1918. добрим делом и по досијеима, по општем класатору који сам сâм лично израдио; политичку архиву из година 1914. и 1915. уредио сам реконструкцијом недостајућих или неповратно ишчезлих аката (око 7000 на броју), служећи се при том текстовима или подацима из најразличитијих извора; в) извршио сам реконструкцију већег броја недостајућих протокола и регистара; г) саставио сам Општи инвентар целокупне архиве (око 2000 страна); за време Другог светског рата Немци су однели у Беч, превели на немачки (и умножили на циклостилу за унутрашње

потребе) цео тај, како су га назвали Belagplan Jovanović или Repert-Jovanović ...; д) израдио сам Закон о архивама Министарства иностраних послова и дипломатских и консуларних заступништава у иностранству од 6. априла 1930; ђ) израдио сам Правилник о истраживањима у Главној архиви Министарства иностраних послова, од 14. априла 1930; е) уредио сам Библиотеку Министарства иностраних послова ... По својим другим делима свакако да ћу остати непознат у историји; што се тиче мога архивистичког рада, верујем да ћу остати запамћен онолико колико буде трајала архива којом сам некад управљао. У њој је врло много мога писања. Како сам готово све време у њој проведено имао посве незнатан број помоћног особља, ја сам у њој оставио и сувише видне трагове свог личног рада: својих рукописа, бележака, натписа, реконструисаних докумената, старих шифрованих докумената чије сам шифре лично разрешио и текст докучио, реконструисаних регистра и инвентара, – без чега не може бити право, стручног сређивања једне историјске грађе. Као 'бутеље бачене у море' ја сам оставио међу хартијама које сам сређивао читаве низове забележака о догађајима и људима, оних појединости којих нема у документима, али које су ми биле случајно познате. Њих сам обично стављао уз сама акта којима ове белешке представљају допуне, исправке или коментаре; њих сам поставио на толико места да их је (како сам се лично уверио) много сачувано и после све штете коју је окупатор нанео архиви између 1941. и 1945. године. Неке од ових мојих записа, оне најповерљивијег карактера, бацио сам тамо где им 'гавран кости наћи неће', закопао их у фасцикуле индиферентног материјала, које никад нико неће отворити, док их случајно не откопа какав историчарски археолог будућности ... Неке од тих мојих забележака – не нарочито важне – које су за време рата са нашим архивима пале у руке окупатору, Немци су превели и штампали; чини ми задовољство да оне последње, баш оне које су их највише могле интересовати, Немци нису могли пронаћи ... Додајем да је главни немачки стручњак за пљачку београдских архива др Роберт Шванке имао о моме раду однекуд мишљење, чија је ласкавост могла бити и опасна. У своме акту дирекцији бечког Државног архива (чији је концепт пао у наше руке) од 4. авг. 1941. он ... (истиче) да сам 'од несређене масе нагомиланих архивалија својих претходника створио добро уређену и прегледну архиву', док у своме писму од 27. јануара 1942. упућеном дирекцији ... истиче 'далекосежно Јовановићево познавање проблема ратне кривице', додајући незаслужен, али за мене врло сумњив комплимент: 'Ја сам убеђен да је он један од најопаснијих противника, који се има стално држати пред очима ...'."

Изванредно документована и бриљантно писана књига др Војислава М. Јовановића о пустошењу наших архива у Другом светском рату, иако настала пре више од две деценије, није, нажалост, престала да буде актуелна

још увек. Недавно је у дневној штампи (вид. *Борбу* од 3. новембра 1973) објављено отворено писмо које су поводом 50. годишњице потписивања споразума између Југославије и Аустрије, Савез академија наука и уметности СФРЈ (Загреб), Заједница југословенских универзитета (Београд), Савез архивских радника Југославије (Сарајево), Савез друштава историчара Југославије (Београд) и друштва архивских радника и друштва историчара свих република и покрајина упутили аустријској амбасади, у коме протестују „против неиспуњавања архивског споразума који је склопљен 1923. године и потврђен протоколом 1958. године” и „уједно инсистирају да Аустрија изврши одредбе овог међународно-правно важећег споразума”.

Иначе, као што је у оваквим пословима уобичајено, текст дела В. М. Јовановића даје се у потпуности верно облику у коме га је аутор оставио.

**ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРХИВЕ
У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ (I)
(БЕОГРАД И СРБИЈА)**

ПРЕДГОВОР

Ова књига има за предмет, опште говорећи, једну неуобичајену, иако нажалост не и нарочито ретку, а још мање изузетну тему. У овом посебном случају њен задатак је да утврди и изложи штету коју су у току Другог светског рата архиве наше земље претрпеле од непријатеља: пљачком, уништавањем, развлачењем, као и разноструком злоупотребом заплењеног архивског материјала.

Врста књижевности којој ова књига припада није особито обилата сродним делима, ни у нашој литератури ни у литературама иноземства, мада би и у овима као и у нашој било доста места аналогним проучавањима. Та оскудица не долази стога што ближа или даља прошлост наше или страних земаља не би постављале архивистима и историчарима сличних задатака, већ стога што би евентуалном истраживачу ретко кад стајало на расположењу довољно документарног градива које би омогућавало какав посебан, исцрпнији рад.

То је нарочито био случај са губицима *наших* архива и архивског материјала, како оних из старијих времена тако и ових из најновијих дана. Нама недостају не само ближи подаци о околностима под којима је дошло до пустошења тих архива, него обично немамо података ни о тачном карактеру ишчезлог материјала, нити о његовом износу. Са несталим архивским предметима готово увек су нестајали и њихови инвентари, кад је ових било.

Не постоји никаква посебна студија о пропадању наших писаних споменика у вековима турске владавине. Нешто градива о губицима старих наших књига, забележеног у кратким записима између XII и XIX века, налази се расуто у шест томова *Сѣарих срѣских зайиса и најѣйиса* што их је прикупио и средио Љубомир Стојановић, а издала Српска академија наука (1902–1926). Један део овога градива, оно из прва три тома, обрадио је Станоје Станојевић у својој студији *Књије и друјо у сѣарим срѣским зайисима и најѣйисима* (1906); нажалост, у томе раду нема много података који би се односили на изгубљена историјска документа, чак ни онда кад овоме имену дамо његово најшире значење. Међутим, знатно више података о пропадању наших средњовековних старина Станојевић је дао узгредно у свом последњем, незавршеном делу *Исѣорија срѣскої народа у средњем веку*, књига I: *О изворима* (1937); нарочито су богато прикупљене појединости и живо приказана штета коју су манастирским књижницама нанели у XIX веку страни путници разних народности, развлачећи књиге и рукописе из научних, псеудонаучних, политичких и трговачких побуда.

Не знамо много шта ни о губицима архивске грађе из Првог српског устанка, па ни из познијег доба, од средине XIX века, из времена српског покрета у Војводини 1848–1849, из црногорских ратовања са Турцима, Босанског устанка или из наших ратова с Турском 1876–1878. године. Штавише, немамо никаквих објављених извештаја ни о новијим губицима, из XX века, на пример о материјалу ишчезлом за време аустријске и бугарске окупације Србије у Првом светском рату. Ни Државна архива у Београду, нити Историјска архива Министарства иностраних послова, које су у току ове окупације највише страдале, нису биле у стању да објаве каквих било документованих извештаја о својим губицима. Разлог је и у овом случају увек исти: с једне стране, недовољност писаних и усмених сведочанстава о пљачки тих архива од стране непријатеља, а с друге стране, тешкоће њихових законитих службеника да се снађу у сопственом архивском материјалу враћеном после рата у највећем хаосу и са огромним празнинама.

Срећни изузетак од те устаљене појаве, и то из једног ранијег раздобља, чини Дубровачки архив, који је имао могућности да сачува писмених доказа о одвлачењу својих средњовековних повеља и других историјских докумената у царски Дворски архив у Бечу, у неколико наврата између 1818. и 1837. године, и да после протеклог читавог столећа затражи – и добије! – повраћај однетих старина, које су бисер достојан зависти, као што је и Дубровник сам.

За разлику од пређашњих наших случајева које сам поменуо, овога пута, кад се тицало губитака наших архива у Другом светском рату, постојале су једно време материјалне могућности да се дође до чињеничних података о одвлачењу, присвајању и злоупотреби једних, а уништавању других делова тих архива. Поменутих могућности било је све док су трагови пљачке и уништавања стајали још свежи. Учињено је што је било потребно да се користе тренутне околности и правовремено предузму одговарајућа истраживања по овом за нас важном и болном питању. Резултат тога рада је ова књига. Она не носи карактер канцеларијског документа; она је, сматрам, студија од јавног интереса.

Пристајући проучавању свога предмета имао сам пре свега поставити му границе. Ја сам то учинио према самој његовој природи и према природи грађе која је улазила у обзир. Предмет сам ограничио на архиве онога подручја југословенске државне територије које се између априла 1941. и октобра 1944. налазило поседнуто од немачке оружане силе и које је стајало под управом окупаторског Управног штаба у Београду; реч је о подручју недићевске „Србије”, које данас чини саставни део НР Србије.

Оваквом територијалном ограничењу приступио сам из разлога што ни карактер пљачке, нити побуде за њу, ни важност и висина износа, као ни

даља судбина заплeненог материјала нису били свуда једнаки у појединим, онако грубо одвојеним деловима на које је Југославија била раскомадана „муњевитим ратом“, априла 1941. године. Неједнакости је било и у погледу земаља опредељења којима су заплeнене архиве имале бити упућиване, према „осовинској“ власти под коју је дотично подручје потпадало: једне су достављане у Немачки Рајх (у који треба урачунати и приспојену му Аустрију), друге су ишле у Италију, Мађарску или Бугарску. Осим тога, и за једну исту земљу опредељења, чињена је разлика између установа којима је достављана пљачка: материјал из Србије ишао је углавном у Беч, али на четири разне архивске установе; у појединим одређеним случајевима, по напред утврђеном плану, материјал из Србије ишао је и у Берлин, а то је онај материјал који је 1945. године пао у руке савезника (Англо-Американаца) и који нам никад није био враћен; материјал из Словеније достављао се покрајинским архивама у Грацу и Целовцу, али и неким стручним архивама по Аустрији. Материјал из усташке „Независне“ државе Хрватске, с малим изузетком, није диран, али су неколике архиве окупиране Далмације биле темељно опљачкане од италијанског окупатора (Котор, Херцег Нови, Сплит, Задар, Ријека, и друге) и у широким размерама упућиване у Италију. Према томе, потребно би било предузети одговарајућих истраживања у већем броју домаћих и страних архивских средина. Иако ће се у овој књизи наћи узгредних података и о архивама других наших република, а затим и о одвлачењу материјала заплeненог у Србији и у друга места осим Беча (не само у Аустрију већ у Рајх уопште), ја сам своја истраживања усмерио углавном на архиве Србије као на оштећену страну, а на архивске установе нацистичког Беча као на корисника коме је материјал заплeнен у Србији у највећој мери и био достављан. Широка сложеност и локалне специфичности предмета нису допуштале истовремених истраживања у пуном његовом оквиру: то је био разлог што сам узео на себе да обрадим само губитке архива НР Србије.

Могу слободно рећи, губици НР Србије обимнији су и важнији од свих осталих узетих укупно. Вредност архивске пљачке коју су нацисти однели са њене територије повећана је историјском важношћу и спољнополитичким карактером тих архива, које су за нас првенствено од општесавезног значаја. Али овом књигом о губицима НР Србије предмет неће бити исцрпен, – далеко од тога! – и ја се надам да ће архивски стручњаци других наших република, у првом реду НР Словеније и НР Босне и Херцеговине, предузети да сличним радовима проуче и прикажу губитке својих архива, од којих су неки заиста веома тешки, као губици грађе од високе вредности за домаћу историју.

Своју тему нисам ограничио само територијално; из више разлога ограничио сам је и особеном критичком проценом појединих архива које су биле предмет плачке на поменутој територији. У својим истраживањима ја сам запостављао материјалну вредност изгубљених архива и ценио их, пре свега, по њиховој важности за историју. Мање сам имао у виду оно што се зове „архивама” у обичном говору, а то су живе регистратуре текуће администрације, од уског и најчешће пролазног интереса; узимао сам у обзир, скоро искључиво, писани материјал од општег и трајнијег значаја, то јест материјал који је престао бити дневна канцеларијска потреба и који је, као извор за будућа историјска истраживања, био чуван одвојено од текућих архива или већ био предат на даље чување одређеним архивским установама.

Жалим што нисам био у могућности да обратим пажњу и на губитке у архивској грађи које су претрпеле поједине наше библиотеке, музеји и друге културне установе. Готово све оне, поред својих редовних књижних и музејских фондова, имале су и веће или мање архивске фондове. Знатан део те грађе пропао је у рату; њихови инвентари избегли су пропаст само по изузетку. Ретка је појава да у сачуваном детаљном попису несталог материјала, састављеном на време, нађемо неке жалосне утехе и надокнаде за изгубљена добра, као што је то случај са рукописима београдске Народне библиотеке. Познато је да је ова библиотека запаљена и да је изгорела до темеља са свима својим богатим збиркама у немачком бомбардовању из ваздуха 6. априла 1941; овим пожаром уништена је једна од главних ризница грађе за политичку, друштвену и културну историју српскога народа; у њему су нестали и многи једини дотада сачувани примерци наших штампаних књига, као и јединствене збирке повремених публикација, нарочито збирке наше дневне штампе – тако важног извора за српску историју XIX века – које се ничим не дају заменити. Остављајући по страни штампарске реткости и уникате београдске Народне библиотеке, треба казати неколико речи о њеним неповратно изгубљеним писаним споменицима (1.390 рукописа, од којих многи из средњег века, веома драгоцени). Каталог тих рукописа, у своје време, дао је већ поменути наш угледни филолог академик Љубомир Стојановић (1903); пред сам Други светски рат тадашњи њихов руковалац, Светозар Матић, допунио је Стојановићев каталог, а 1952. године Српска академија наука издала је Матићеве допуне, које захватају позамашну књигу. Са објављеним текстовима ограниченог броја ових рукописа, које су наши научници срећом већ били стигли да издаду, то је данас све што нам је остало од ових знаменитих старина.

Међу сличне публикације, донекле, иако не у сасвим исту врсту, ићи ће, мислим, и ова моја књига. Она не представља, разуме се, појединачан